FELSEFE İLE TASAVVUF ARASINDA BİR DÜŞÜNÜR OLARAK GAZZÂLİ

Hakikati bulabilme ümidiyle al-Gazzâli, yaşadığı dönemde etkin olan dört değişik düşünce topluluğunu inceledi. Bunlar Batiniler, Kelamcılar, Felsefeciler ve Sufîlerdi. Bunlardan ilk üçü onun aradığı şeyi veremediler. **Sonunda kurtuluş yolu olarak sufîliği seçti.**

İslam düşünce tarihinde, farklı altyapılardan gelen önemli sufîler vardır. Bunların çoğu geleneksel eğitim sürecinden geçmişlerdir. Bazı sufîlerin, sufî olmadan önce, bir dereceye kadar, mantık ve felsefe ile ilgileri olmuştur. Ama hiçbiri Gazzâli kadar bu bilimlere nüfuz edememiştir. Gazzâli bir kelama olarak da, felsefeye yakın olmuştur. Hiçbir kelamcı, felsefeye bu kadar daldığı halde, kendisini onun dışında tutabilmiş değildir.

Gazzâli, profesyonel bir seviyede felsefeyi öğrendikten sonra, onu reddeden özel bir kimsedir. Kendisinden önce ve sonra, din veya başka tutumlar adına felsefeye karşı tavır koyan birçok düşünür gelip geçmiştir. Ancak bunların hiçbirisi onun kadar özgün onun kadar etkin olmamıştır. Onların felsefe ve filozoflara karşı ileri sürdükleri tartışmalar felsefe çevreleri tarafından pek ciddiye alınmamıştır. Bunun da sebebi, bu kimselerin felsefe kavramlarını yerinde kullanmamaları ve çetrefilli soyut sorunları iyice kavrayamamalarıydı.

Gazzâli'nin durumu tamamen farklıdır. **Makâsıd al-Falasifa ve Tahafut** gibi çok yüksek seviyede eserler yazıp felsefeden yüz çevirmesi önemli bir olaydır. <u>Bu olay, bu güne kadar hep felsefeci olmayanlar tarafından değerlendirilmiş, hatta istismar edilmiştir.</u> Felsefeciler ise bunu çoğu zaman felsefe düşmanlığı veya dogmatizmin savunması olarak ele almışlardır. Hâlbuki bu vaka, ne bir fakihin istismar edebileceği kadar derinlikten yoksun, ne de ona bir "mutefelsifin" felsefe düşmanlığıdır denebilecek kadar peşin hükümlere dayanan ve felsefi içerikten yoksun bir tavırdır. Gazzâli, felsefede, aradığını neden bulamadığını ve hangi sebeple tasavvufa yöneldiğini bizzat anlatmaktadır. Bunları kısa ve öz ifadelerle belirtirsek, felsefeden soğumasını, felsefenin temel inançları sarsmasına, tasavvufa yönelmesini de, tasavvufta pratik ve nefis terbiyesinin en önemli şart olmasına bağlamaktadır. Önce Gazzâli'nin felsefe ile ilgili bu iddiasını ele alalım. Felsefe gerçekten temel inançları sarsan bir disiplin midir? Yoksa inançlarla hiç uğraşmaz mı?

Büyük filozofların düşünce seyrini incelediğimizde çoğunun, farklı ve sistemli düşünmeye şüpheyle başladıklarını görürüz. Gazzâli'nin kendisi de buna dâhildir.

ŞÜPHEDEKİ TEHLİKE ve FAYDALANMA

<u>Şüphenin etkisinde düşünmek, kişinin ailesi ve toplumundan aldığı tüm değer yargılarına temkinli yaklaşmasına ve onlara karşı güveninin sarsılmasına yol açar.</u> **Batıl inanç, tutucu geleneklere, şüpheyle yaklaşım sonucu, bunlara güvenin azalması, kişinin düşünme macerasında tutarlı ve verimli olması için çok gerekli bir aşamadır. Ancak, bu şüpheci yaklaşım yalnız bu tür inanç ve geleneksel tutumları ele alıp onları sarsmakla kalmaz; kişinin tüm ahlaki davranışlarının zemini olan evrensel kurallara ve toplum yaşamı için gerekli olan dogmalara da yönelir ve onları sarsar.** <u>Bir taraftan yapıcı olurken diğer taraftan yıkıcı olabilir.</u>

Felsefi düşünceyi kritik düşünce, onu da şüphe etmek şeklinde tanımlayanlar felsefenin bu olumsuz yönünü kabul etmek zorundadırlar. Hâlbuki Platon ve Aristo, eski Yunan'da, şüphe etmeyi kendilerine amaç edinen sofistleri ve diyalektikçileri eleştirirken, felsefe yapmanın şüphe etmekten ibaret olmadığını ortaya koymaya çalışıyorlardı. Nitekim, İslam filozofları Meşşâi felsefesi mirasını devralınca, bu iki büyük filozofun şüpheci filozof ve felsefeye karşı tavırlarını bu mirasın içinde bulmuşlardır. Yazdıkları eserlerde şüphecilik aleyhinde bilinen argümanlara yenilerini bile eklemişlerdir.

Durum böyleyken <u>Gazzâli, neden İslam filozoflarını ve geliştirdikleri felsefeyi şüpheciliğin bu olumsuz yönüyle itham eder?</u>

Gazzâli'nin bu filozofları ve düşünce sistemlerini anlayamadığı veya yanlış anladığı varsayımını daha önce belirttiğimiz gerekçeyle kabul edemeyiz. O zaman soruna farklı bir açıdan yaklaşmak kaçınılmaz görünmektedir.

Gazzâli'nin bu haklı ithamına Meşşâi felsefesinde mevcut olan iki zaaf sebep olmuştur.

<u>Bunlardan birincisi Meşşâi filozoflaRIndaki dogmatik spekülasyondur.</u>

<u>İkincisi ise semavi dinleri felsefî yoruma tabi tutmalarıdır.</u>

Bu iki özellik sebebiyle ortaya çıkardıkları felsefe, din ve dini inançlar karşısında yeni bir din ve inanç sistemi görünümünü almıştır. Böyle bir felsefe dinin, kitleler tarafından kabul görmesi ve eğitim yoluyla öğretimi gayet zor olduğundan, sadece zararı olur. Mevcut dini inançları ve kurumlarını kemirmeye başlar. İşte Gazzâli'yi rahatsız eden ve okunmasını zararlı bulduğu felsefe bu tür felsefedir.

Yukarıda bahsi edilen iki olumsuz unsura Meşşâi felsefesinde örnek olarak şu hususlar gösterilebilir.

Plotinus'dan devraldıkları sudur nazariyesinin gayet hayali ve rasyonel açıdan tutarsız olmasına rağmen, ilahi kitaplardaki yaratılış nazariyesine bir alternatif olarak hareketin zemini olan maddeyi kadîm sayması, İslam filozoflarını tüm alemin kadim olduğuna götürmüş ve bu teori, Kur'an'daki yoktan varetme veya zaman içinde yaratma tezine antitez olarak ileri sürülmüştür. Platon'un Timayos'unda belirttiği ölümden sonra ruhların halleri ile ilgili nazariyesi, Kur'an'daki ölümden sonra haşir inancına karşılık olarak ileri sürülmüştür.

Öte yandan ikinci zaafa örnek olarak Farabi ve İbn-i Sina'nın peygamberliği felsefi terimlerle anlatma çabaları, Sudur nazariyesinde 10. sırada olan Akl-ı Faal'ı Cebrail, diğer akılları ise diğer meleklerle özdeşleştirmeleri, İbn Rüşd'ün Aristo felsefesini güçlendirmek amacıyla Kur'an ayetlerini felsefi tevile tabi tutması gösterilebilir.

Dokuz, on ve onbirinci asırlarda felsefe, İslam dünyasında, İslam filozofları nezdinde bu iki olumsuz akım yüzünden nahoş bir görüntüye bürünmüştü. Bu nedenle inanç ve davranış bütünlüğü içinde olanlar veya böyle bir bütünlük arayanlar, felsefeye ve filozoflara kuşkuyla bakıyorlar ve onun faydasından ziyade zararlı olduğuna kanaat getiriyorlar. Ancak bu iki özellik (bunu dogmatik yaklaşım olarak bire indirebiliriz) yalnız İslam filozoflarının maruz kaldıkları zaaflar değil, tüm Ortaçağ düşüncesi ve düşünürlerinin ortak özelliğidir. Dolayısıyla İslam filozoflarının bunlardan kendilerini sıyırmaları kolay değildi. Devir inanç devriydi. Çağ dinlerin egemen olduğu bir çağdı. Bir filozofun dinle uğraşmaması, asıl meseleye dokunmaması demekti.

Felsefe, Gazzâli'nin yaşadığı onikinci asırda, bu şekilde takdim edilince, Gazzâli'nin bundan medet umması, insan-ı kâmil olma arzusunu burada gerçekleştirmesi mümkün değildi. Bu tür bir felsefeyi, her filozofun başlangıç dönemine ait bir zihinsel durum olan şüpheciliğin olumsuz neticeleriyle özdeşleştirmesi de gayet doğaldır. Felsefeyi Meşşâi felsefesi dışındaki türleri ve yönleriyle bilmesi ve öğrenmesi de mümkün değildi. Buna hem zamanı hem de Arapça ve Farsça'da mevcut felsefe literatürü yeterli değildi.

Aslında Gazzâli'nin, felsefenin temeli addettiği şüpheci yaklaşım, dinleri temelinden sarsan bu düşünce biçimi, felsefenin amacı değildir. **Filozof hakikati bulabilmek için şüphe tekniğini kullanır. Bu tekniği kullanmadan, gerçeği, gerçek olmayandan nasıl ayırt edebilir?** Bir dindar insan bile, bir noktaya kadar bu mekanizmayı kullanır. Temel hususlarda ilahi otoriteye başvuran mümin, diğer hususlarda bu ilahi otoritenin tavrını bilemez ve belirleyemez; dolayısıyla kanaatini kullanıp verilen iki alternatiften birinden şüphe etmek durumundadır.

Filozof, ileri sürülen kanaatlerin daha ötesine geçmek, daha evrensel hükümlere varmak için bu kanaatlerden şüphe edecektir. Bu şüphe onları yok etmek için değil, onların yerine daha genel, daha içerikli olanlarını bulmak içindir. Bunları bulamayınca ya mevcutların doğruluğunu kabul eder veya bu konuda kararsız olduğunu ifade eder. Yoksa tenkit ettiği inançların benzerlerini daha geçerli alternatifler olarak sunamaz. Bunu yaparsa tenkit ettiği inançlarda ortaya koyduğu eksiklikleri, alternatif olarak sunduğu hükümlerde de göstermesi gerekir. Bu sebeple **filozofun asıl misyonu inançları yıkmak değil, inançları ikâme etmektir. Başka bir ifadeyle küçük inançlarla insanları büyütmek, küçük inançlarla küçülmesini önlemek ve evrenselleşmesini sağlamaktır.** Diğer önemli bir husus, bu evrensel hükümlerin sırf spekülatif, hayali ifadelerden ziyade, insan pratiğini düzene sokan bilgiler olması gerekir. İnsan davranışlarını ve duygularını yönlendirmeyen bilgiler, eksik bilgilerdir. **BİR FİLOZOF, FELSEFE EĞİTİMİ VE BİLGİSİ İLE KÂMİL İNSAN OLAMAMIŞSA, BU BİLGİNİN SIHHATİNDEN ŞÜPHE ETMEK, GAZZÂLİ GİBİ, HERKESİN HAKKIDIR.** Bu nedenle Gazzâli sufizmi seçerken bu noktayı özellikle vurgulamıştır. Bu, işin amel yönüdür. Nefsin terbiyesidir. **Bunu ne fukaha arasında ne de felasifa'de bulabildiğini ifade eder**. İşin zor tarafının da bu yönü olduğunu açıkça belirtir. Yani tekâmül için karakter değişimi, şahsiyet değişimi. Bu değişimin yalnız teorik bilgiyle olması mümkün değildir. Bilgiler davranışlara yansımadan insani gerçekliğe kavuşamazlar.

Gazzâli, tasavvufi tecrübesini anlatmaya çalışırken üç temel özellikten söz eder.

Bunlardan birincisi nefsin kötülüklerden ve tekamüle engel dünyevi ihtiras ve zevklerden temizlenmesi sürecidir.

İkincisi, bu sürecin sonunda insana arız olan bazı mistik hallerdir. Bunlar fevkalade sezgiler olarak da nitelenebilir.

Üçüncüsü, bu fevkalade hallerin akılüstü olup akılla açıklanamaması durumudur.

Bunlardan birincisini felsefi ölçülerle ele aldığımızda nefis terbiyesini, moral normların, tüm kayıtlardan arındırılıp davranışları bilfiil yönlendirmesi biçiminde tanımlayabiliriz. Başka bir deyişle, nefis terbiyesi, pratik aklın tekamülüdür. Pratik aklın disiplin altına alınmasıyla ortaya çıkan ruhsal haller, Gazzâli'nin deyimiyle **"keşifler, teorik aklın anlayacağı türden şeyler değildir."** Gazzâli, **"aklın görevini algı nasıl yapamıyorsa bu mistik deneyimlerin kavranmasını da akıl yüklenemez"** der. Böylece Gazzâli nezdinde bir bilgi türü olan mistik hal, akılüstü bir olaydır, ve akıl bunu açıklamıyor diye bunları reddetmenin anlamı yoktur. Bu durumları akıl açıklamıyorsa geriye kalan yegâne ölçüt, bu hali bizzat tecrübe etmek ve yaşamaktır. Her insan mistik tecrübeyi göze alamayacağından, bunun ne demek olduğu ve hangi bilgi kategorisine girebileceği bir soru olarak kalmaya devam edecektir. Aslında mistik tecrübe gibi şiirsellik de teorik akılla açıklanmayacak bir durumdur. Şair duygularından hareketle bazı universal realitelere işaret eder ve okuyucusu da bunu hisseder, ancak nesir kalıplan içerisinde bunları ifade etmek gayet zordur. Bu da gösteriyor ki insan, yalnız teorik yönden değil, pratik ve estetik yönlerden de transendental alanlara uzanabilmektedir.

Diğer taraftan filozofun asıl sorunu olan teorik aklın tekâmülü ve arındırılması da kolay bir iş değildir. Teorik aklın üniversal bilgilere ulaşması için zihinsel bir terbiye ve akli zühdden geçmesi şarttır. Zihni, kısmi nakıs bilgilerden ve gelenekle geçen, farkında olunmayan önyargılardan temizlemek, pratik aklın arındırılması kadar zordur.

Bununla varmak istenilen nokta şudur: **ETİK KAVRAMLARI GELİŞTİREMEMİŞ VE DOLAYISIYLA ETİK DAVRANIŞLARINI İNCELTEMEMİŞ BİR FİLOZOF, NASIL ÖRNEK İNSAN OLAMAZSA, YALNIZ NEFİS TERBİYESİ İLE YETİNEN VE ZİHİN TERBİYESİ ALMAMIŞ BİR SUFÎ DE ÖRNEK İNSAN OLMAKTAN UZAKTIR. HATTA İNSAN-I KAMİL OLMAK İÇİN BU İKİ TÜR TERBİYEYE ESTETİK TERBİYEYİ DE EKLEMEK GEREKİR. İNSAN-I KAMİL BU ÜÇ ALANDA DA ÇİLE ÇEKMİŞ VE TERBİYESİNİ TAMAMLAYABİLMİŞ KİMSEDİR.** Gazzâli ise en az iki alanda mücadelesini başarıyla sonuçlandırmış ender bir insandır.][1]

GAZZÂLİ' DE ŞÜPHE'NİN SSEYRİ

[Gazzâli'nin kaleme aldığı eserler arasından en dikkate değerlerinden biri -her ne kadar hacim olarak küçükse de **-EL- MUNKIZU MİNE'D-DALÂL** isimli eseridir. Düşünürümüz, elli yaşından soma yazdığı bu eserinde, otobiyografisini tüm açıklığıyla ortaya koymuş; yaşam öyküsünde, hakikat araştırmasının tüm safhalarını anlatarak, yaşadığı ilginç ve kıymetli tecrübelerini bugünlere taşımıştır.

Gazzâli, içinde yaşadığı tarihi dönem göz önüne alındığında, İslâm toplumunun dini ve kültürel yapısı, son derece karmaşıktır. Ortaya çıkan birçok mezhep ve dini anlayış biçimi, İslâmî en iyi kendilerinin anlayıp yaşadıklarım ve temsil ettiklerini savunmaktadır. O, bu durumu el-Munkız'da şöyle anlatır:

"Biliniz ki insanların muhtelif din ve mezheplere ayrılması; bir ümmetin, yolları ayrı olan türlü fırkalara ayrılarak birçok mezhepler meydana getirmesi derin bir denizdir ki çokları içinde boğulmuş, pek az kimse ondan kurtulmuştur. Her fırkaya mensup olan kimse, kurtulan kendi fırkası olduğunu zanneder ve bütün sözleri hakikat olan Rasüllerin yücesi - Allah'ın salâvatı ona olsun - kendi ümmetinin de böyle olacağını: "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. İçlerinde necat bulan yalnızca bir tanesidir." mânasındaki hadis-i şerifinde bize haber vermiştir. O büyük Peygamberin olacağını haber verdiği şey tahakkuk etti."[2]

Bir hakikat araştırıcısı olarak Gazzâli'yi bu farklı düşünce yapılarının ortaya çıkardığı atmosfer oldukça etkilemiş, bu düşünüş biçimlerini yaşantısının ilk dönemlerinden itibaren anlamaya büyük bir çaba göstermiştir, el- Munkız'da bu konuya temas eder:

---

[1] Yasin CEYLAN

2 Gazzâli, el-Munkız, s. 14.

“ Gençliğimin ilk devresinden itibaren, yirmi yaşına girmeden evvel, buluğa yaklaştığım zamandan bu güne kadar -ki şimdi yaşım elliyi geçmiştir- bu derin denizin dalgalarıyla mücadele ediyorum. Cesaretle derinliklerine dalıyorum. Korkak ve çekingen değilim. Bütün karanlık durumlarla da uğraşıyorum. Her güçlüğü yenmeye çalışıyorum. Her uçurumu atlatmaya gayret ediyorum. Her fırkanın itikadım araştırıyorum. Her tâifenin mezhebine ait sırları meydana koymaya çabalıyorum. Hangisi hak, hangisi bâtıl; hangisi Rasûlüllah sallallâhü aleyhi ve sellemin sünnetine uygun, hangisi bid’at üzerine kurulmuş? Anlamak istiyorum. Bir bâtıninin içindekini öğrenmek dilerim. Bir zahirinin gittiği yolun neden ibaret olduğunu öğrenirim. Bir felsefecinin felsefesinin mahiyetini anlamayı arzu ederim. Bir mütekellimin (İlm-i Kelâm âliminin) fikrinin ne olduğunu, ne için mücadele ettiğini tetkik ederim. Bir mutasavvıfın iç temizliğine nasıl eriştiğinin sırrına vakıf olmayı çok isterim. Bir âbidin ibadetinin ona ne sağladığını incelerim. Allah’ı inkâr eden bir zındıkın bu inkâra cüret etmesinin sebeplerini araştırırım. Gençliğimin iptidasından beri hakikatleri kavramaya susamış olmak fıtri bir âdetimdir ”[3]

Gazzâli, daima Hristiyan çocuklarının Hristiyan olarak, Yahudi çocukları Yahudi olarak, Müslüman çocukları da Müslüman olarak yetiştiğini görür; hakikat araştırmasında, içinde yaşadığı toplumun dini inancının, gelenek ve göreneklerinin engel olabileceğini, bu nedenle **hakikat olanla, alışkanlık üzere olanı birbirinden ayırmak gereğini düşünür**. Tek maksadı vardır: İşlerin hakikatini anlamak ve bilmek.[4]

Hakikatin bu suretle, daha çocukluğumuzdan itibaren bize öğretilen doğmalardan ibaret sayıldığına işaret eden Gazzâli’nin aradığı hakikate ulaşmak için ne yapması gerekirdi? Mademki bütün inançlar ve felsefi sistemler arasında uçurumlar mevcuttur, böyle bir durumda hepsinden şüphe etmek câiz değil midir? [5]

Gazzâli bütün bu durumları düşündü, ölçtü ve sonunda bir taklidi diğer taklitten üstün tutmanın ahmaklık olduğu sonucuna vardı. Gerçek ve kesin bilginin şüpheye ihtimali kalmayacak biçimde açığa çıkacak bir bilgi olduğunda hiç kuşkusu kalmadı. Öyleyse kesin bilgiye ulaşmak için bütün bilgilerini temelden kurmak gerekiyordu.[6]

“Nihayet anladım ki (yakîn) reddesine varan bilgilerde bilinen şeyin asla şek götürmeyecek derecede anlaşılmış olması gerekir. Bunda yanılmış olmak, vehme kapılmak ihtimali vârit olmaz. Kalb, böyle bir ihtimale imkân vermez. Hatadan emin olmak için (bilgi) o suretle kuvvetli olmalıdır ki mesela birisi o bilginin bâtıl olduğunu iddia etse ve taşı altına çevirmek, değneği ejderha yapmak suretiyle de dâvasının doğruluğuna delil gösterse, bu keyfiyet o bilgi sahibine şek vermez. Ben on sayısının ‘üç’ ten büyük olduğunu bildiğim halde, birisi “hayır ‘üç’, ‘on’dan daha büyüktür. Sözüme inanmanız için de şu değneği ejderhaya çevireceğim.” dese ve dediğini yapsa, ben de görsem, bu yüzden bilgimde bana şek arız olmaz. Ancak o adamın bunu nasıl yaptığına şaşarım. Yoksa bildiğim şeyden şüphe etmem...Sonra anladım ki, bu tarzda bilmediğim, bu suretle (yakîn) hasıl etmediğim her bilgi itimada şayan değildir, hatadan emin olamaz. Hatadan emin olmayan bilgi de yakîn ifade etmez.”[7]

el-Munkız’dan aldığımız bu ifadelerle Gazzâli’nin, kendisinden kesinlikle herhangi bir şüphe edilemeyecek olan apaçık bilgiyi aradığım, yalnızca bu tür bilgilere güvenilebileceğini ve bu tür bilgilerle hakikat araştırmasının yapılabileceğini düşündüğünü anlıyoruz. **Taklidi redle başlayan şüphesi gittikçe büyüdü.** Edindiği hissi ve zaruri bilgiler üzerinde düşünmeye başlayarak, ilkin duyular yoluyla elde edilen bilgilerin sağlam ve inandırıcı olamayacağı sonucuna vardı: [8]

“Sonra bilgilerimi kontrol ettim. Gördüm ki bende hissiyat ve zaruriyattan (Vehim ifade eden mukaddimelerden tertip edilmiş delil) başka böyle bir bilgi yok. Dedim ki şimdi bende hâsıl olan

---

3 Gazzâli, el-Munkız, s. 14 -15.

4 Gazzâli, el-Munkız, s. 15 -16.

5 Yıldırım Kazım, Muyiddin İbn’ül Arâbi ve Sistemi - Gazzâli, Sühreverdi, Konevi, Mevlâna ile Mukayeseler-, s. 15, Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.

6 İzmirli İsmail Hakkı, İslamda Felsefe Akımları, s. 177, Yayına hazırlayan: Ahmet Özalp, İstanbul, 1995.

7 Gazzâli, el-Munkız,s.l6.

8 Çubukçu İ. Agah, Gazali’de Şüphe, s.98, İstanbul, 1996.

yeisten sonra hissiyat ve zaruriyattan ibaret olan bedihi bilgilerden başka müşkülleri çözecek bir vasıta kalmadı. Öyle ise ilkin bu bilgileri inceleyerek kuvvet derecelerini anlamalıyım. Tâ ki mahsusata (duyularımızla hissettiğimiz şeyler) olan güvenim, zaruriyatta yanılmaktan emin olmaklığım; taklide dayanan eski bilgilerimle birçok kimselerin ispata dayanan bilgilerindeki emniyet cinsinden midir? Anlaşılsın. Çok ciddi bir gayretle mahsusat ve zaruriyat üzerinde düşünmeye, bunlarda nefsimi şüpheye düşürmek mümkün olup olmadığını aramaya başladım. Uzun müddet şüpheden ileri gelen araştırmalardan soma mahsusatta hata olmayacağına emin olmayı nefsim kabul etmedi. Bu hususta düştüğüm şek kuvvet buldu.[9]

İnsanların duyularla elde edilen bilgiyi kendilerine dayanak almaları nedeniyle farklı görüşler otaya çıkarmaktadır ve insanlar bu bilgilenme biçimi ile bir çok konuda anlaşamamaktadır. **Gazzâli'nin şüpheye düşmesinin temel nedenlerinden biri, duyularla elde edilen bilgiye güvenmemesidir.** O, duyular vasıtasıyla elde edilen bilgiyi güvenli bir bilgi olarak kabul etmez, hakikat arayışına salt bu bilgiye bağlı kalarak ulaşılamayacağını anlar. el-Munkız'da bu bilgilere güvenilmeyeceğine örnekler vererek açıklamalar getirir.

"İçim diyordu ki, mahsusata nasıl güvenilebilir. Bunların en kuvvetlisi göz hassesidir. Bu hasse gölgeye bakar, onu sabit, hareketsiz görür. Onda hareket olmadığına hükmeder. Bir müddet soma tecrübe ve müşahede ile anlar ki o, hareket ediyor. Ancak o hareket birdenbire olmayıp tedriç ile zerre zerre oluyor. Onda sabit olma durumu görülmüyor. Göz yıldıza bakıyor. Onu bir altın lira büyüklüğünde görüyor. Hâlbuki hendesi deliller, onun üzerinde bulunduğumuz küreden daha büyük olduğunu gösteriyor. Mahsusatta bu gibi hallerde his hâkimi hükmediyor. Fakat akıl hâkimi müdafaasına imkân olmayacak şekilde tecrübe ile yalanlıyor."[10]

Gazzâli'nin duyu verilerinin yakini bilgiyi elde edip edemeyeceği konusundaki şüphesini haklı göstermek için yeterli sebepleri vardır. Çünkü duyular ve duyu organları bizim dış dünyaya açılan pencerelerimizdir. Fiziki âlem hakkındaki (Gazzâli buna mülk ve şahâdet âlemi, maddi âlem de diyor) bilgiler bize duyular aracılığıyla ulaşır. Duyular bu esnada kendilerine özgü soyutlama yaparlar. İşte bu soyutlama sonucu elde edilen bilgilerin güvenilirliği ve doğruluğu hakkında tereddütler vardır. Yani duyu verileri dış dünyayı bize ulaştırırken ne kadar kesin, hata ihtimalinden, şüpheden ve hatta şüphenin varlığı düşüncesinden bile uzak olarak ulaştırmaktadır.[11]

Gazzâli'nin rüya ile ilgili düşündükleri de bu şüpheyi arttırır:

"Uykuda bir takım şeylerin varlığına inanıyorsun, bir takım halleri tahayyül ediyorsun. O durumda onlar hakkında hiç bir şekke düşmüyorsun. Sonra uyanıyorsun, görüyorsun ki bütün tahayyül ettiğin, inandığın şeylerin aslı yok. O halde uyanık iken hissin, yahut akim delâletiyle edindiğin itikadın hak olduğuna nasıl emin olabilirsin? Vakıa o itikat, içinde bulunduğun hale nazaran haktır. Lâkin mümkünür ki sana diğer bir hal arız ola ki onun uyanıklığına nisbeti senin uyanıklığının uykuya nisbeti gibi olsun, uyanıklığın o hale izafetle uyku sayılsın. O hal sana arız olduğu zaman aklına tevehhüm ettiğin her şeyin hayal olduğunu, asılsız bulunduğunu kesin olarak anlarsın."[12]

Gazzâli, böylece Antik dönemde, Yunan şüpheciliğinin öncüsü olarak bilinen Sofistlerde görülen türde bir şüpheye düşmüştü. Ne duyularla elde edilen bilgi ne de akıl mahsulü olan bilgiler ona güvenilir gelmiyordu; onu kandıramıyordu:

"Bu vesveseler içime doğunca kalbimde yer etti. Buna bir ilaç aradım, fakat bulamadım. Çünkü bu vesveseleri ancak delil ile giderebilirdim. Delil de ancak bedihi dediğimiz bu bilgilerden meydana gelebilirdi. Bu bilgiler müsellem (kabul edilmiş) olmayınca, onlardan delil tertip etmek de mümkün olmadı. Bu hal güç iyileşen bir dert gibi iki ay kadar içimi kemirdi. Durum itibariyle safsata mezhebine saplanmıştım. Fakat kimseye bundan bahsetmiyordum." [13]

Buradan da anlaşıldığına göre, Gazzâli, şüphesinin basit bir tercih olarak ortaya çıkmadığını ortaya

[9] Gazzâli, el-Munkız, s. 17-18.
[10] Gazzâli, el-Munkız, s. 18.
[11] Ayman Mehmet, Gazzâli'de Bilgi Sistemi ve Şüphe, s.95, İstanbul, 1997.
[12] Gazzâli, el-Munkız, s.19.
[13] Gazzâli, el-Munkız, s.20

koyar. Bu şüphe, insanın kendi kontrolünün dışında, sağlıklı düşünme arzusundan ortaya çıkar.[14]

el-Munkız'dan anladığımıza göre, Allah Teâlâ'nın rahmeti Gazzâli'nin imdadına yetişti de aklın durumunu ona, şüphe ve vesveselerin bulandırdığından başka bir şekilde gösterdi. **Artık akıl ona, daha önce bulunduğundan başka bir tarzda göründü: Yani gerçeklerin araştırılmasında güvenilmeye lâyık bir araç olarak**.[15] Söz konusu eserinde şöyle ifade eder:

"Nihayet Cenabı Hak Beni o hastalıktan kurtardı. Nefsim sıhhat ve itidale döndü. Zaruriyat dediğimiz bilgilerin kabule şâyan, güvenilir olduğuna emin oldum. Bu emniyet, delil tertip ve tanzim etmek suretiyle hâsıl olmuş değildi. Ancak Cenabı Hakkın kalbime attığı bir nur sayesinde olmuştu. Bu nur birçok bilgilerin anahtarıdır." [16]

Yukarıda da ele almaya çalıştığımız gibi **Gazzâli, İslâm düşüncesi tarihinde duyular ve akıldan ilk defa sistematik olarak şüphelenen, onları ciddi bir tahlil ve tenkitten geçiren düşünür olarak karşımıza çıkar.** O, bilgiyi; imkânı, gücü, sınırı gibi bütün yönleriyle ele alırken konuyu ciddi bir tarzda problem olarak koymuş ve çözmeye çalışmıştır. Buradan hareketle Gazzâli felsefesinin temelini bilgi probleminin oluşturduğu gibi bir sonuca varılırsa, mübalâğa edilmiş olmaz sanırız. Şayet o, gelenekleşmiş bilgi anlayışı içinde kalsaydı, sıradan bir düşünür olmanın ötesine geçemeyebilirdi. Fakat o, düşünce sisteminde olabilecek boşlukların bilgi meselesinden kaynaklanabileceğini, sağlam ve güvenilir bilgi üzerine kurulu bir düşünce ve inanç sisteminin her zaman ve her yerde savunulabileceğini çok iyi bir şekilde tespit etmiş görünür.[17]][18]

---

[14] Hodgson M.G.S, îslâmın Serüveni, terc.B.Çetinkaya-M.Şeviker, s. 198, İstanbul, 1993.

[15] Dünya Süleyman,İmam Gazâli ve İman-Küfur Sının,tere. A.Turan Arslan, s.99,İstanbul,1992.

[16] Gazali, el-Munkız, s. 20.

[17] Taylan Necip, Gazzâli'nin Düşünce Sisteminin Temelleri, s.24, İstanbul, 1989.

[18] ARDIÇ Tarık Fatih Gazzâli Ve Descartes'ta Metodoloji Sorunu, [Kitap]. - Yüksek Lisans Tezi 97183- İstanbul : [s.n.], 2000, s.12-18